
ТРАНСФОРМАЦІЇ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

УДК 330.83:336.11

© Гурнак О.В., 2011

ДВНЗ "Донецький національний технічний університет", м. Донецьк

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗНАЧИМІСТЬ ФІСКАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ Й.А. ШУМПЕТЕРА

Досліджуються фіскальні погляди Й.А. Шумпетера, які у сукупності формують цілісну фіскальну доктрину. Показано, що фіскальна доктрина Шумпетера ґрунтується на понятті "податкової держави" і має еволюційний характер. Формування економічного фундаменту держави на основі податків створює необхідні передумови розвитку економіки на ринкових засадах. Усвідомлення того, що фіскальна політика визначає розвиток суспільства в цілому, має бути одним із найважливіших принципів державного будівництва в Україні.

Ключові слова: податкова держава, податки на споживання, прями податки, фіскальна політика, еволюційна економіка.

Постановка проблеми. Наукова спадщина Й.А. Шумпетера багатогранна, складна і вкрай актуальна для формування економічної політики як країн з розвиненими ринковими відносинами, так і для країн, які нещодавно стали на шлях побудови ринкової економіки, до яких відноситься і Україна. У науковій літературі широке висвітлення і значні наукові дискусії викликали ідеї Шумпетера пов'язані з усвідомленням еволюційного розвитку економіки на основі впроваджуваних підприємцями інновацій. Проте в науковому напрацюванні Й. Шумпетера можна знайти і низку глибоких ідей і аргументованих висновків щодо значущості фіскальної політики, обмежень оподаткування, переваг і недоліків окремих видів податків залежно від їх впливу на процеси формування капіталу, які у сукупності утворюють його цілісну фіскальну доктрину.

Першою працею, в якій Шумпетер найбільш повно виклав власне бачення фіскальних проблем, стала "Криза податкової держави" (1918) [1]. Ця праця вперше була представлена як лекція прочитана Й. Шумпетером перед Соціологічним товариством Відня. Вона містить не лише аналіз поточного стану суспільних фінансів країни в певний історичний момент, але, по суті, являє презентацію нової наукової дисципліни - фіскальної соціології. Крім того, саме на основі викладених у цій праці ідей Шумпетером, під час його перебування з березня по жовтень 1919 року на

посаді міністра фінансів у коаліційному уряді щойно створено Австрійської республіки, була розроблена для практичного втілення програма фінансових реформ - Finanzplan (1919). Ця програма, за винятком Отто Бауера, не була підтримана іншими членами уряду, не було навіть дозволено представити розроблений ним бюджет у парламенті, внаслідок чого Й. Шумпетер 17 жовтня 1919 року пішов у відставку. Хоча, як відзначають сучасні науковці, можна було б і справді очікувати на вагомий результат за умови реалізації запропонованих пропозицій [2, р.344]. У подальшому Й. Шумпетер хоча і звертався до аналізу фіскальних проблем (наприклад, політико-економічні есе, опубліковані у провідному на той час журналі Deutscher Volkswirt (1926-1932), Lowell Lectures (1941), а також "Капіталізм, соціалізм і демократія" (1942)), але ми не знайдемо у цих працях принципово нових ідей чи аргументації, ніж та, що викладена у найпершій праці. Можливо, певне непорозуміння під час роботи в австрійському уряді і неможливість реалізувати свої ідеї й переконання на практиці викликали в амбітного Й. Шумпетера відчуття доволі глибоко розчарування та визначили пріоритетними інші напрямки наукових досліджень. У найбільших працях 40-х та 50-х років Шумпетер не використовує навіть поняття "податкової держави", але все ж таки залишається вірним своїм ідеям і поглядам до кінця життя, і

знову, в останній праці Й.Шумпетера "Історія економічного аналізу" відлунням фіскальної доктрини викладеної у "Кризі податкової держави" звучить основна думка, що "ніщо не відображає характер суспільства і цивілізації так, як фіскальна політика, прийнята у політичному секторі" [3, р.736].

Аналіз останніх джерел. Зауважимо, що значну увагу дослідженню фіскальної доктрини Шумпетера як основи фіскальної соціології приділяли такі відомі науковці у сфері публічних фінансів, як Р. Масгрейв [4] і Ю. Бекгауз [5], обґрунтування розвитку "податкової держави" в "боргову державу" знаходимо у К. Гріна [6]. Відомий вітчизняний науковець В.Андрущенко також звертається до концептуалізації податкової держави Й. Шумпетера, з позицій сьогодення аналізує умови, які можуть привести до її кризи [7].

Виділення нерозв'язаної проблеми. Незважаючи на проведені наукові дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців і визнання Шумпетера як одного з отців-засновників фіскальної соціології, його наукові напрацювання щодо аналізу фіскальних проблем, концептуалізації такого поняття як "податкова держава", поки ще не дістали належної оцінки і не в повній мірі використані для розвитку теорії та практики управління суспільними фінансами.

Метою даної роботи є аналіз особливостей фіскальних ідей Шумпетера, їх вплив на сучасне теоретичне усвідомлення публічних фінансів і оцінка їх актуальності та можливостей використання у розробці податкової політики в Україні.

Викладення основного матеріалу. Безпосереднім поштовхом до теоретичного аналізу фіскальних проблем для Й. Шумпетера стало складне становище державних фінансів у Австрії наприкінці Першої світової війни, обумовлене величезним державним боргом і бюджетним дефіцитом, що виникли внаслідок війни. Надзвичайну гостроту набуло питання: чи зможе держава залучити необхідні податкові надходження і впоратися з цим тягарем? Фіскальна криза викликала дискусії щодо можливості та необхідності реформування самих основ організації економічної системи у повоєнний період, відходу від принципів вільного ринку. При цьому, значне обурення у Й. Шумпетера викликали заангажованість, емоційність і непрофесіоналізм цих дискусій, коли "кожен Том, Дік і Гаррі відчуває право простодушності виголошувати давні омани і банальності для того щоб продекларувати свої власні економічні і політичні інтереси як істину в останній інстанції" [1, р.99].

Й. Шумпетер віддає належне іншому австрійському науковцю Р. Гольдшейду за те, що він першим звернув увагу на значимість фіскальної історії, яка будучи частиною загальної історії людства, несе нам через цифри бюджетів достеменну інформацію про характер держави - "бюджет є скелет держави, позбавлений від усілякої оманливої ідеології" [1, р. 100]. Разом з тим, у Шумпетера є бажання зрозуміти соціальні процеси, зовнішнім проявом яких і є бюджетні цифри. Звертаючись до фактів історії Німеччини й Австрії, науковець показує, що сучасна держава народжується із потреби формування стабільних фінансових відносин, які стають фундаментом державної влади, матеріальною основою виробництва суспільних благ і гарантом економічної свободи підданих. Ці фінансові відносини втілюються у податках, що стають основним джерелом доходів держави, яка завдяки цьому й набуває характеристики "податкової держави".

Період становлення сучасної держави став саме тим історичним періодом, коли безпосередній формуючий вплив фіскальних потреб і фіскальної політики на розвиток економіки і з ним на всі форми життя, і всі аспекти культури пояснює практично всі основні особливості подій. Шумпетер також наводить інші приклади таких історичних періодів, коли вплив фіскального фактору був визначальним для розвитку економіки і суспільства. Для більшості історичних періодів фіскальний чинник, хоча й не відіграє такої ж визначальної ролі, але здатен багато що пояснити у перебігу подій, і зовсім небагато історичних періодів, коли логіка подій не зазнає впливу фіскального чинника. У цілому ж, Шумпетер робить висновок, що не можна зрозуміти того індустріального організму, який сформувався в сучасній для нього економіці без урахування впливу фіскального фактору, так само як і те, що "наші народи стали такими, як вони є під впливом фіскального тиску держави" [1, р. 101].

На наш погляд, фіскальна доктрина Шумпетера має еволюційний характер, як і його теорія економічного розвитку. Підтвердженням цього є те, що, за Шумпетером, податки не лише допомогли утворити державу, але й допомагають формувати її [1, р.108]. Податкова система була тим органом, розвиток якого зумовив розвиток інших органів держави. Отже, по суті, податки виступають двигуном еволюції суспільства в цілому так само, як новачки, що впроваджують підприємці забезпечують розвиток матеріального аспекту його буття.

Сучасна неокласична економічна теорія розглядає оподаткування як інструмент максимізації добробуту, вона дає чіткі висновки

щодо формування оптимальних податкових систем на основі прийнятих послань. Разом з тим, можливості пояснення на її основі фактичного розвитку податкових систем вкрай обмежені. Проте історико-еволюційний аналіз Шумпетера дійсно формує реалістичне бачення: "фіскальні заходи створили і зруйнували індустрії, індустріальні форми і індустріальні регіони, навіть тоді коли це не входило до їх намірів, і в такий спосіб сприяли безпосередньо побудові (і руйнації) будівлі сучасної економіки і через це самому сучасному духу" [1, р.101]. У процитованому висловлюванні знову ж знаходимо підтвердження еволюційного характеру шумпетерівської фіскальної доктрини: еволюційний процес не може мати кінцевої мети, це безперервні адаптації щодо взаємовпливів, саме звідси і виникають такі наслідки фіскальних новацій, на які навіть ніхто не розраховував.

Дослідження публічних фінансів, стверджує Шумпетер, є одною із найкращих стартових позицій для дослідження суспільства, і не лише в аспекті його політичного життя. Найбільша корисність такого підходу стає очевидною "на поворотних пунктах, а краще епохах, коли існуючі форми починають відмирати і змінюватися у дещо нове, і які завжди включають в себе кризу старих фіскальних методів" [1, р.101].

У загальному еволюційному процесі роль фіскального чинника не залишається незмінною. Тільки-но держава утворилася завдяки необхідності стабільного задоволення фіскальних потреб, вона розвивається далі і швидко перетворюється в дещо, природа чого не може бути більше зрозуміла виключно з фіскальної точки зору, і для чого податки починають слугувати певним інструментом. Шумпетер пише: "якщо фінанси утворили і частково формували сучасну державу, то тепер зі свого боку формує їх і розширює - глибоко в тіло приватної економіки" [1, р.111].

Отже, в межах шумпетерівської фіскальної доктрини ми бачимо взаємопов'язану еволюцію інститутів держави і оподаткування, сформованих на основі ринкових відносин. При цьому один інститут є причиною і водночас наслідком існування іншого. Шумпетер пророкує, що у майбутньому наступить момент, коли податкова держава вичерпає себе, і це буде пов'язано, на його думку, з переходом від капіталізму до соціалізму, який означає "визволення життя від економіки і відчуження від економіки" [1, р.131]. Проте цей перехід можливий за настання певних умов, а саме, коли "капіталізм виконає свою роботу й існуюча економіка буде пересичена капіталом і повністю раціоналізована завдяки підприємницькій ментальності" [1, р.131].

Насильна зміна сутності держави, порушення існуючих фіскальних механізмів, коли зазначені передумови не виконані, не піде на користь суспільству, але буде означати лише регрес у суспільному розвитку, перехід до тих форм соціальної організації, які передували ринковій економіці. Наведена логіка теоретичного аналізу дає підстави Шумпетеру зробити висновок, що поточна складна фінансова ситуація не є кризою податкової держави, а може бути врегульована на основі існуючих фіскальних інструментів. Водночас, для будь-якої податкової держави у будь-який момент її історичного розвитку існують певні обмеження щодо її фіскального потенціалу. Ці обмеження суттєво варіюються для кожної конкретної держави і залежать від таких основних чинників:

- рівня добробуту або бідності держави;
- конкретних особливостей її національної та соціальної структури;
- природи статку (добробуту) держави;
- ступеня воєнних витрат і рівня боргів;
- сили і моральності бюрократії;
- рівня державної свідомості людей.

У будь-якому випадку "податкова держава не має вимагати від людей настільки багато, щоб вони втратили фінансовий інтерес у виробництві або, по меншій мірі, припинили використовувати свою найкращу енергію для цього" [1, р.112]. Варто відзначити, що ця частина фіскальної доктрини Шумпетера щодо наявності фіскальних обмежень податкової держави дещо нагадує широковідомі ідеї, висловлені набагато пізніше А.Леффером.

У цьому контексті Шумпетер проводить аналіз різних форм і видів оподаткування. У цілому вподобання науковця на боці непрямого оподаткування. За словами науковця, непрямі податки виступають обов'язковим і найбільш важливим елементом механізму сучасної йому податкової держави. Але встановити рівень непрямого оподаткування, який забезпечує максимальні доходи, доволі важко з двох практичних причин:

1) будь-який значимий непрямий податок викликає технічні і комерційні зміни у виробничому механізмі, наслідки яких надзвичайно важко відстежити;

2) виникають труднощі через те, що ситуація, коли вводиться той чи інший непрямий податок не залишається незмінною щодо інших аспектів.

Саме через ці причини і виникає ситуація, коли для окремих товарів можуть установлюватися занадто обтяжливі непрямі податки, а їх зниження може сприяти зростанню бюджетних доходів. Проте, ще раз наголошує Шумпетер, жодна фіскальна система не може "витиснути" більше з

непрямих податків ніж певна максимальна величина, рівень якої не залежить від прагнень держави.

Більшість видів прямих податків потребують іншого підходу. Підприємницький прибуток виникає там, де впроваджуються нові методи виробництва, нові форми організації комерції, відкриваються нові ринки, тобто він являє собою премію, яку надає капіталістична система за інновації. Якщо держава вилучатиме цю премію на основі податків, або вилучатиме її більшу частину, то це буде знищувати стимули підприємців до впровадження інновацій, і, як наслідок, значно гальмувати економічний прогрес. Підприємницький прибуток постійно виникає і постійно ж зникає. Отже, якщо такий податок буде впроваджено, то необхідно використовувати майже індивідуальний підхід для кожного випадку, для того щоб забезпечити максимальні доходи, але, навіть за таких малоімовірної з погляду реалізації податкової техніки, фіскальні межі такого податку будуть досягатися надзвичайно скоро.

Інша оцінка щодо фіскальних обмежень надається оподаткуванню монопольного прибутку і земельної ренти. Шумпетер вважає, що навіть повне вилучення цих видів доходів за допомогою фіскальних інструментів не буде мати суттєвого впливу на економічний розвиток.

У випадку оподаткування доходів від капіталу (процентів) і доходів від праці Шумпетер стверджує, що податки не мають вилучати значну частину об'єкта оподаткування. Збільшення податків на доходи від зазначених факторів виробництва може призвести до того, що підприємець вимушений буде збільшити їх величину.

Україна як суверенна держава існує відносно короткий час. Протягом цього періоду відбуваються глибокі трансформації її економічної системи спрямовані на впровадження ринкових принципів. Досягнені економічні та соціальні результати неоднозначні, а стан суспільних фінансів, виходячи з динаміки державного боргу, бюджетного дефіциту, у тому числі прихованого, знецінення національної грошової одиниці, безперечно, надзвичайно складний. За таких обставин існує реальна загроза становленню "податкової держави" в Україні, а отже, і загроза прийнятим суспільством орієнтирів розвитку. Використання урядом для фінансування поточних витрат запозичень, емісії грошей створює фіскальну ілюзію, приховує від громадян реальний характер здійснюваної економічної політики, її наслідків у близькому і віддаленому майбутньому. З іншого боку, загроза формуванню податкової держави в Україні виходить від платників

податків, які не розуміють значимості податків як базового інституту сучасного демократичного суспільства, намагаються ухилитися від сплати податків, набувають високого рівня корумпованості у сфері сплати податків. Очевидно, якщо податкова держава в Україні не витримає усіх цих випробувань, економічні та соціальні перспективи держави будуть невтішними.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз наукових праць Й.А. Шумпетера дозволяє стверджувати, що цим автором розроблена цілісна фіскальна доктрина, значення якої в економічній науці було дещо занижено. Фіскальна доктрина Шумпетера ґрунтується на концептуалізації такого поняття, як "податкова держава". При цьому побудова "податкової держави" виступає гарантом розвитку економіки на ринкових засадах. Особливістю фіскальної доктрини Шумпетера є її динамічний, еволюційний характер: податкова держава виникла на певному етапі суспільного розвитку і має зникнути за умов настання соціалізму у специфічному розумінні Шумпетера. Проте виконання цих умов поки що не бачиться навіть у найвіддаленішому майбутньому жодної країни світу. Отже, важливий є наукові дослідження, які далі розвивають фіскальну доктрину Шумпетера, особливу практичну значимість матиме обґрунтування рекомендацій щодо ствердження та посилення "податкової держави" в Україні.

Список літератури

1. Schumpeter J.A. The crisis of the tax state // Joseph A. Schumpeter. The economics and sociology of capitalism (Ed. Swedberg R.). - Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991. - P. 99-140.
2. Heertje A. Stolper and Schumpeter / Arnold Heertje // Journal of Evolutionary Economics. - 1996. - №6. - P. 339-345.
3. Schumpeter J.A. History of Economic Analysis. - Routledge, 1986. - 1322 p.
4. Musgrave R.A. Schumpeter's crisis of the tax state: an essay in fiscal sociology / R.A. Musgrave // Journal of Evolutionary Economics. - 1992. - №2. - P. 89-113.
5. Backhaus J.G. Joseph A. Schumpeter's contributions in the area of fiscal sociology: a first approximation / J.G. Backhaus // Journal of Evolutionary Economics. - 2004. - №14. - P. 143-151.
6. Green C. From "tax state" to "debt state" / Christopher Green // Journal of Evolutionary Economics. - 1993. - №3. - P. 23-42.
7. Андрущенко В. Податкова держава: генезис, концепція, еволюція / Володимир Андрущенко // Світ фінансів. - 2008. - №3 (16). - С. 7-15.

Аннотация

Александр Гурнак

ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ ФИСКАЛЬНОЙ ДОКТРИНЫ Й.А. ШУМПЕТЕРА

Исследуются фискальные взгляды Й.А. Шумпетера, которые в совокупности формируют целостную фискальную доктрину. Показано, что фискальная доктрина Шумпетера основывается на понятии "налогового государства" и имеет эволюционный характер. Формирование экономического фундамента государства на основе налогов создает необходимые предпосылки развития экономики на рыночных принципах. Осознание того, что фискальная политика определяет развитие общества в целом, должно быть одним из важнейших принципов государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: налоговое государство, налоги на потребление, прямые налоги, фискальная политика, эволюционная экономика.

Summary

Oleksandr Gurnak

THE CHARACTERISTIC FEATURES AND IMPORTANCE OF SCHUMPETER'S FISCAL DOCTRINE

This article investigates the Schumpeter's vision of fiscal problems, which collectively forms a complete fiscal doctrine. It is shown that fiscal doctrine is based on Schumpeter's notion of "tax state" and has an evolutionary character. Formation economic foundation of the state on the basis of taxes creates the necessary preconditions of economic development based on market principles. The understanding that fiscal policy determines the development of society should be one of the most important principles of state building in Ukraine.

Keywords: tax state, consumption tax, direct tax, fiscal policy, evolutionary economic